

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΝΙΑΙΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΡΑΞΗ

Περιεχόμενο, προβλήματα, προκλήσεις

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ

Α. Εισαγωγή

Η ΕΠΙΣΗΜΗ ΕΝΑΡΞΗ εφαρμογής της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης (ΕΕΠ) την 1η Ιουλίου 1987 (μετά από εξάμηνη καθυστέρηση, λόγω των προβλημάτων επικύρωσης που παρουσιάστηκαν στην Ιρλανδία) αποτελεί αναντίρροπα ένα σημαντικό ορόσημο στη διαδικασία ανέλιξης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Η ΕΕΠ¹, εκτός από νομικό κείμενο που ενσωματώνει τις πρώτες ουσιαστικές τροποποιήσεις στη Συνθήκη ΕΟΚ, μπορεί να θεωρηθεί ως ένα πρόγραμμα δράσης για την ανάπτυξη και προσαρμογή της Κοινότητας στις νέες συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί, τόσο στο κοινοτικό σύστημα οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης (διεύρυνση της Κοινότητας σε δώδεκα μέλη κ.λπ.), καθώς και στο ευρύτερο διεθνές σύστημα. Σε μια συνολική διατύπωση μπορεί να υποστηριχτεί ότι η ΕΕΠ συμβάλλει:

α. Στον θεσμικό εκσυγχρονισμό του κοινοτικού συστήματος, με τη διεύρυνση της χρήσης της «ειδικής πλειοψηφίας» στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, την ενίσχυση του ρόλου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και της Επιτροπής, τη θεσμοθέτηση του ρόλου του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου κ.λπ.

β. Στη διεύρυνση και ανάπτυξη της δράσης της Κοινότητας σε νέους τομείς, με επαναβεβαίωση ή επαναπροσδιορισμό του «οικονομικού περιεχομένου» της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης, με τέσσερις αλληλοσυμπληρούμενους στόχους: (α) εγκαθίδρυση της Ενιαίας Εσωτερικής Αγοράς μέχρι το 1992, (β) ενίσχυση της οικονομικής και κοινωνικής συνοχής, με μείωση του χάσματος μεταξύ των διαφόρων περιοχών και μείωση της καθυστέρησης των πλέον μειονεκτικών περιοχών², (γ) ενίσχυση της νομοματικής συνεργασίας, (δ) ανάπτυξη νέων πολιτικών σε τομείς όπως η έρευνα, η τεχνολογία, το περιβάλλον.

γ. Στη θεσμοποίηση της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Συνεργασίας (ΕΠΣ), με οριοθέτηση των στόχων και του «περιεχομένου»

της, και οργανική διασύνδεσή της με το κοινοτικό θεσμικό πλαίσιο και τις διαδικασίες, σ' ένα ενιαίο κείμενο (στο γεγονός αυτό οφείλεται και η ονομασία του κειμένου σε Ενιαία Πράξη).

Η Ενιαία Πράξη «επιβεβαιώνει» επίσης ορισμένες πολιτικές και ιδεολογικές σημασίες «αρχές και αναφορές» της κοινοτικής διαλεκτικής, όπως την «αρχή της αλληλεγγύης» και δημοκρατικότητας, ενώ προσδιορίζει ως καταληκτικό αποτέλεσμα των διαδικασιών την Ευρωπαϊκή Ένωση (χωρίς ωστόσο να επιχειρήσει να ορίσει και το περιεχόμενό της).

Η Ενιαία Πράξη αντιπροσωπεύει σημαντική, αλλά σε καμιά περίπτωση ιδιαίτερα ριζοσπαστική, «συμβολή» στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Συγκρινόμενη με το ιδιαίτερα φιλόδοξο σχέδιο συνθήκης του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για την Ευρωπαϊκή Ένωση³, η ΕΕΠ εμφανίζεται ως εξαιρετικά συντηρητικό κείμενο, που αποτυγχάνει σε ορισμένα σημεία «να απαντήσει» σε κείρινα προβλήματα της ευρωπαϊκής ενοποίησης (όπως π.χ. το πρόβλημα της χρηματοδότησης της Κοινότητας). Ακόμη, θεωρούμενη από την οπτική των πρόσφατων εξελίξεων στον τομέα του ελέγχου των εξοπλισμών και των σχέσεων Ανατολής-Δύσης, η ΕΕΠ εμφανίζεται επίσης ως κείμενο συντηρητικής χροιάς. Ωστόσο, η ΕΕΠ δημιουργεί το πλαίσιο και τις συνθήκες για μια νέα δυναμική, το «περιεχόμενο» και η «έκταση» της οποίας, όμως, θα προσδιοριστούν από τις πολιτικές ισορροπίες και σχέσεις του ευρωπαϊκού χώρου.

Β. Η θεσμική διάρθρωση της ΕΠΣ

Αναμφίβολα, το εντελώς νέο στοιχείο της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης είναι οι δια-

τάξεις του τίτλου ΙΙΙ «για την Ευρωπαϊκή Συνεργασία στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής» - οι διατάξεις δηλ. για την Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία (ΕΠΣ)⁴. Με τις διατάξεις αυτές ορίζονται ουσιαστικά δύο πρακτικής και συμβολικής σημασίας στόχοι: (α) κωδικοποιούνται σ' ένα ενιαίο κείμενο οι ρυθμίσεις και πρακτικές της ΕΠΣ που αναπτύχθηκαν από το 1970, έτος σύστασης της ΕΠΣ, μέχρι σήμερα, (β) η ΕΠΣ ενσωματώνεται στο ευρύτερο κοινοτικό πλέγμα ρυθμίσεων και σχέσεων, και συνεπώς αίρεται, τυπικά τουλάχιστον, η τεχνητή διάκριση, που είχε επικρατήσει στην ανέλιξη της κοινοτικής πραγματικότητας, ανάμεσα σε θέματα «χαμηλής πολιτικής» (οικονομικά θέματα) και θέματα «υψηλής πολιτικής» (εξωτερική πολιτική και άμυνα). Με την Ενιαία Πράξη δεν ελέγχεται καμία σημαντική μεταβολή, ανάπτυξη ή διαφοροποίηση στο θεσμικό οικοδόμημα της ΕΠΣ, εκτός από τη σύσταση «Γραμματείας» με έδρα τις Βρυξέλλες για την υποβοήθηση του έργου της Προεδρίας.

Η δημιουργία της «Γραμματείας» υπήρξε το αποτέλεσμα έντονων και πολύχρονων συζητήσεων ανάμεσα στις χώρες-μέλη της Κοινότητας. Ορισμένες χώρες (Ιταλία, Γερμανία, Γαλλία) επιθυμούσαν (και για το σκοπό αυτό υπέβαλαν σχετικές προτάσεις⁵) τη σύσταση γενικής γραμματείας με μόνιμο γενικό γραμματέα, ο οποίος θα είχε «ουσιαστικές πολιτικές ευθύνες και λειτουργίες». Αντίθετα, ορισμένες άλλες χώρες (Ελλάδα, Ιρλανδία, Δανία) είτε απέρριπταν εντελώς την ιδέα σύστασης γραμματείας, είτε υποστήριζαν τη δημιουργία ολιγομελούς γραμματείας, με επικεφαλής ανώτατο διπλωματικό που θα υπηρετεί για ορισμένο χρονικό διάστημα. Τελικά υιοθετήθηκε η τελευταία εκδοχή στην Ενιαία Πράξη. Η Γραμματεία της ΕΠΣ, που άρχισε να λειτουργεί από τις αρχές του 1987, αποτελείται από έξι διπλωματικούς υπαλλήλους, αποσπασμένους από τα υπουργεία Εξωτερικών στις Βρυξέλλες, με επικεφαλής πρόεδρο. Κόρυφα αποστολή της Γραμματείας είναι η «τεχνική υ-

ποστήριξη» της Προεδρίας στην οργάνωση, προετοιμασία και διαχείριση των εργασιών της Πολιτικής Συνεργασίας, καθώς και η διασφάλιση ενός «βαθμού συνέχειας» (continuity) στη λειτουργία της ΕΠΣ, στο πλαίσιο της αλλαγής της προεδρίας από χώρα σε χώρα ανά εξάμηνο. Παρά τον γραφειοκρατικό της χαρακτήρα, η Γραμματεία περιλαμβάνει ωστόσο δυνατότητες για ανάπτυξη ορισμένων άτυπα οριοθετημένων πολιτικών λειτουργιών.

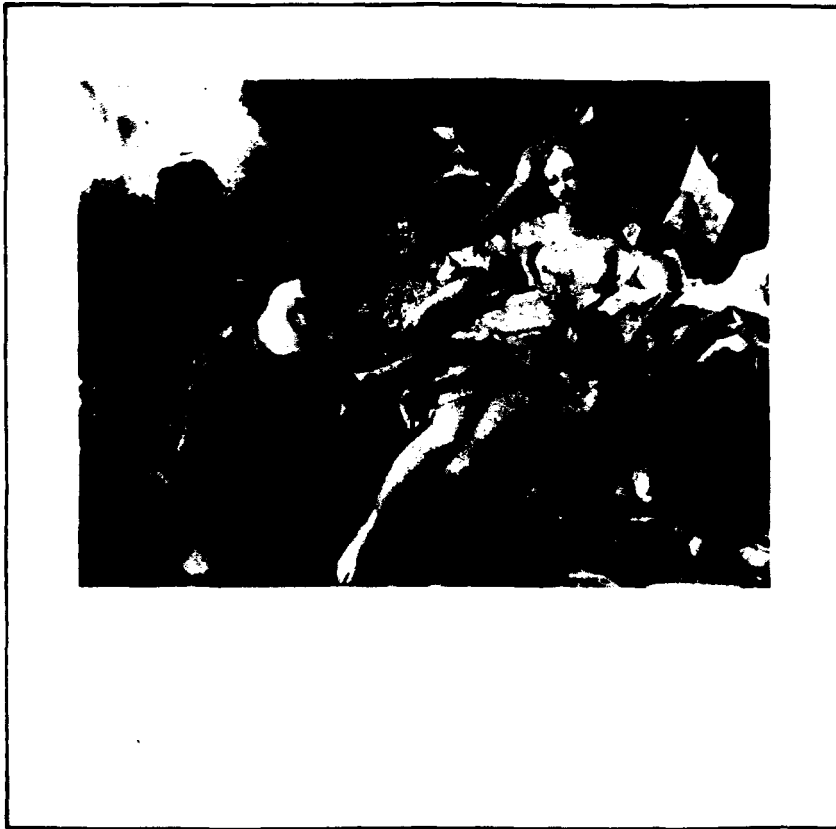
Η θεσμική οργάνωση της ΕΠΣ, όπως προβλέπεται στην Ενιαία Πράξη, εξακολουθεί συνεπώς να αρθρώνεται σε τέσσερα επίπεδα, όπως ακριβώς συνέβαινε και πριν να τεθεί σε ισχύ η Πράξη:

1. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, που σύμφωνα με την Ενιαία Πράξη (άρθρο 2) συνέρχεται τουλάχιστον δύο φορές το χρόνο και το οποίο ασχολείται με το σύνολο των θεμάτων της κοινοτικής πραγματικότητας (οικονομικά και πολιτικά)⁶.

2. Η Σύνοδος των Υπουργών Εξωτερικών. Προβλέπεται η πραγματοποίηση τεσσάρων συνόδων κάθε χρόνο (δύο συνόδοι για κάθε προεδρία) καθώς και δύο άτυπες συναντήσεις. Σε περίπτωση που το ζητήσουν τρία τουλάχιστον κράτη-μέλη, μπορεί να συγκαληθεί έκτακτη σύνοδος υπουργών στα πλαίσια της ΕΠΣ μέσα σε 48 ώρες. Επίσης, όπως προβλέπει το άρθρο 30,3 της ΕΕΠ, οι υπουργοί μπορούν να εξετάζουν θέματα εξωτερικής πολιτικής κατά τις συνόδους του Συμβουλίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, και έχει παγιωθεί ήδη η πρακτική να εξετάζονται θέματα ΕΠΣ (εξωτερικής πολιτικής), κατά τη διάρκεια του γεύματος στο Συμβούλιο Υπουργών.

3. Η Πολιτική Επιτροπή συγκροτείται από τους πολιτικούς διευθυντές των υπουργείων Εξωτερικών των χωρών-μελών και συνέρχεται τουλάχιστον μία φορά το μήνα (και σε έκτακτες περιπτώσεις). Έργο της Πολιτικής Επιτροπής είναι «να δίνει την αναγκαία ώθηση, να φροντίζει για τη συνέχεια της Πολιτικής Συνεργασίας και να ετοιμάζει τις συζητήσεις των υπουργών».

4. Οι Ομάδες Εργασίας, οι οποίες σήμερα φθάνουν τις 20 περίπου, συγκροτούνται από εμπειρογνώμονες σε διάφορα τρέχοντα διεθνή θέματα. Συνέρχονται τρεις φορές

περίπου κατά την εξάμηνη διάρκεια κάθε Προεδρίας, και προετοιμάζουν σε τεχνικό επίπεδο το έργο της Πολιτικής Επιτροπής.

Το έργο της ΕΠΣ υποβοηθείται επίσης από την ομάδα των Ευρωπαίων ανταποκριτών (correspondants Européens). Τα καθήκοντα της ομάδας συνίστανται «στη παρακολούθηση[...] της εφαρμογής των αποφάσεων της ΕΠΣ» καθώς και «στη μελέτη των προβλημάτων γενικής οργάνωσης».

Η Ενιαία Πράξη «κωδικοποιεί» επίσης τις λειτουργίες της Προεδρίας στα πλαίσια της ΕΠΣ. Η Προεδρία της ΕΠΣ ασκείται ανά εξάμηνο από τη χώρα που κατέχει την προεδρία του Συμβουλίου Υπουργών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και οι λειτουργίες της μπορούν να συνοψισθούν ως εξής: (α) Καθορίζει τις συνόδους των οργάνων της ΕΠΣ καθώς και την ημερήσια διάταξη, (β) προτείνει κοινές ενέργειες ή πρωτοβουλίες και προετοιμάζει τις κοινές διακηρύξεις ή δηλώσεις, (γ) εκπροσωπεί τους Δώδεκα στους διεθνείς οργανισμούς και φόρουμ καθώς και στις συναντήσεις με τρίτες χώρες, (δ) αντιπροσωπεύει τους Δώδεκα στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

Ανεξάρτητα πάντως από τις κωδικοποιημένες λειτουργίες, η Προεδρία έχει σημαντικά περιθώρια (όχι βέβαια απεριόριστα) να προσδιορίζει τη δυναμική της ΕΠΣ σύμφωνα με τις ιδεολογικές και πολιτικές επιλογές και στοχεύσεις της⁷.

Με την Ενιαία Πράξη κατοχυρώνεται η συμμετοχή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής

(Commission) στις εργασίες της ΕΠΣ, αλλά με περιορισμένο συμβουλευτικό χαρακτήρα, χωρίς καμιά δυνατότητα παρέμβασης στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Ωστόσο με την πρόβλεψη της Ενιαίας Πράξης (άρθρο 30,5) ότι «οι εξωτερικές πολιτικές της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και οι πολιτικές που θα συμφωνούνται στα πλαίσια της ΕΠΣ θα πρέπει να έχουν συνοχή μεταξύ τους», παρέχονται περιθώρια για την ενίσχυση του ρόλου της Επιτροπής στις εργασίες της ΕΠΣ.

Η Ενιαία Πράξη εξασφαλίζει επίσης (άρθρο 30, 4) «τη στενή σύνδεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου με την Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία», αλλά τα «μέσα» που προβλέπονται για τη «σύνδεση» αυτή είναι ε-

ξαιρετικά περιορισμένα: η Προεδρία ενημερώνει τακτικά το Κοινοβούλιο για τις εργασίες της ΕΠΣ και φροντίζει ώστε «να λαμβάνονται δεόντως υπόψη στις εργασίες αυτές οι απόψεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου». Επίσης η Προεδρία συμμετέχει στις ολομέλειες του Κοινοβουλίου και απαντά σε ερωτήματα, και έχει άτυπες συναντήσεις με την Πολιτική Επιτροπή του Κοινοβουλίου για τη συζήτηση τρεχουσών εξελίξεων στο χώρο της ΕΠΣ.

Ωστόσο, η μέχρι σήμερα «σύνδεση» του Κοινοβουλίου δεν μπορεί να θεωρηθεί «ικανοποιητική». Ούτε η ενημέρωση από πλευράς Προεδρίας υπήρξε συστηματική ή ουσιαστική, ούτε οι απόψεις του σώματος «έχουν ληφθεί σοβαρά υπόψη» στις εργασίες της ΕΠΣ⁸. Υπάρχουν συνεπώς περιθώρια αλλά και ανάγκη για αναβάθμιση και ουσιαστικοποίηση της «σύνδεσης» της ΕΠΣ με το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, τόσο για την αποκατάσταση κάποιου μέτρου δημοκρατικού ελέγχου στις εργασίες της ΕΠΣ, όσο και για τη διαμόρφωση της πολιτικής δυναμικής για την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Η διαδικασία λήψης αποφάσεων ΕΠΣ βασίζεται αυστηρά στην αρχή της ομοφωνίας, υπογραμμίζοντας τον διακυβερνητικό χαρακτήρα της ΕΠΣ, παρά την ενσωμάτωσή της στην Ενιαία Πράξη. Βέβαια οι χώρες-μέλη έχουν αναλάβει «να αποφεύγουν, στο μέτρο του δυνατού, να θέτουν εμπόδια στη διαμόρφωση της γενικής συναίνεσης και δράσης», αλλά η «ρύθμιση

αυτή έχει καθαρά πολιτικό χαρακτήρα χωρίς να δημιουργεί πρακτικές δεσμεύσεις.

Γ. Στόχοι και περιεχόμενο της ΕΠΣ

Το «περιεχόμενο» της ΕΠΣ, όπως διατυπώνεται και οριοθετείται στην Ενιαία Πράξη, μπορεί επίσης να θεωρηθεί ότι αποτελεί την «κωδικοποίηση» και σύνθεση υφιστάμενων «στοχεύσεων». Ωστόσο, ορισμένες διατυπώσεις δίνουν τη δυνατότητα στην Προεδρία, στις χώρες-μέλη, καθώς και στους κοινοτικούς θεσμούς για μια περισσότερο δυναμική προσέγγιση και ερμηνεία. Η διατύπωση (άρθρο 30,2) ότι οι χώρες-μέλη «προσπαθούν να διατυπώνουν και να εφαρμόζουν από κοινού μια ευρωπαϊκή εξωτερική πολιτική», σε συνδυασμό με τη διατύπωση της Πράξης (άρθρο 1) «ότι οι Ευρωπαϊκές Κοινότητες και η Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία έχουν ως στόχο να συμβάλουν από κοινού στην ουσιαστική πρόοδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης», παρέχει το περιθώριο για τη δυναμική ερμηνεία που θα επέτρεπε την ανάπτυξη της ΕΠΣ. Πέρα από το στάδιο «των διαβουλεύσεων», και προς την κατεύθυνση της διαμόρφωσης «πολιτικής»⁹. Προς την ίδια κατεύθυνση μπορεί να συμβάλει και η μόνη ουσιαστική καινοτομία προγραμματικής διατύπωσης της Ενιαίας Πράξης για την ΕΠΣ, η οποία προβλέπει «τη στενότερη συνεργασία στα θέματα της ευρωπαϊκής ασφάλειας» και «τη δυνατότητα συντονισμού των θέσεων των χωρών-μελών στις πολιτικές και οικονομικές πτυχές της ασφάλειας» (αλλά όχι στις αμιγώς «στρατιωτικές»).

Η συρρίκνωση της ρύθμισης στις «οικονομικές και πολιτικές πτυχές της ασφάλειας» και ο αποκλεισμός των «στρατιωτικών» πτυχών οφείλεται, κυρίως, στην αδυναμία της Ιρλανδίας και της Δανίας να αποδεχθούν την «ενσωμάτωση» των στρατιωτικών πτυχών της ασφάλειας στην ΕΠΣ, αλλά και στην τότε απροθυμία ορισμένων χωρών-μελών (Γερμανία και Ολλανδία) να προσδώσουν στην ΕΠΣ «στρατιωτικές λειτουργίες», που ενδεχομένως θα αποκαθιστούσαν αυτές του ΝΑΤΟ. Όσον αφορά την Ιρλανδία, η «αδυναμία» της πηγάζει από την ιδιόμορφη ουδετερότητα, την οποία έχει αναπτύξει αυτή η χώρα στα πλαίσια του διεθνούς συστήματος και η οποία δεν της επιτρέπει συμμετοχή σε στρατιωτικούς συνασπισμούς ή διαδικασίες «αμυντικής ολοκλήρωσης». Τα προβλήματα άλλωστε της Ιρλανδίας στον τομέα αυτό υπογράμμισε η «περιπλοκή» στην διαδικασία επικύρωσης της Ενιαίας Πράξης¹⁰. Η άγνηση της Δανίας οφείλεται κυρίως σε ιδεολογικούς λόγους και εκτιμήσεις (αντίθεση στη διεύρυνση του πεδίου αρμοδιότητας της Κοινότητας). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, αντίθετα με ό,τι γενικά πιστεύεται, η Ελλάδα υπο-

στήριξε την ανάπτυξη αμυντικής πολιτικής στα πλαίσια της ΕΠΣ και, συνεπώς, επιδίωξε τη διατύπωση της σχετικής ρύθμισης στην Ενιαία Πράξη κατά τρόπο που να καλύπτει το σύνολο των πτυχών της ασφάλειας¹¹. Πάντως, λόγω ακριβώς της περιορισμένης έκτασης του θέματος της ασφάλειας στην ΕΠΣ, η Ενιαία Πράξη προβλέπει τη δυνατότητα συνεργασίας ανάμεσα σε ορισμένες χώρες-μέλη στον τομέα αυτό, στα πλαίσια της Δυτικοευρωπαϊκής Ένωσης (WEU-ΔΕΕ) και της Ατλαντικής Συμμαχίας (ΝΑΤΟ).

Παρά τους «περιορισμούς» όμως της σχετικής διατύπωσης, ο Πρόεδρος της Επιτροπής Ντελόρ επικαλέστηκε ακριβώς τη ρύθμιση αυτή, προκειμένου να προτείνει τη σύγκληση ειδικού Ευρωπαϊκού Συμβουλίου για την εξέταση των θεμάτων που συνδέονται με τον έλεγχο των εξοπλισμών και τις αμυντικές σχέσεις Ανατολής-Δύσης. Το γεγονός αυτό πιστοποιεί ότι στην Πράξη εμπεριέχεται η πολιτική δυναμική για την ανάπτυξη πρωτοβουλιών που θα μπορούσαν να οδηγήσουν βαθμιαία στη διαμόρφωση ολοκληρωμένης «ευρωπαϊκής εξωτερικής πολιτικής». Στο παρόν στάδιο, το «πεδίο» της ΕΠΣ εκτείνεται μέχρι «τον καθορισμό κοινών αρχών, στόχων και θέσεων». Για το σκοπό αυτό, οι χώρες-μέλη έχουν αναλάβει υποχρέωση:

- Να ενημερώνονται αμοιβαία και να διαβουλεύονται μεταξύ τους σε θέματα εξωτερικής πολιτικής που παρουσιάζουν γενικότερο ενδιαφέρον.
- Να αλληλοενημερώνονται πριν διαμορφώσουν τις εθνικές τους θέσεις.
- Να λαμβάνουν πλήρως υπόψη τις θέσεις των λοιπών εταίρων στη διαμόρφωση των εθνικών θέσεων.
- Να αποφεύγουν να αναλάβουν κάθε δράση ή θέση που θα έβλαπταν τη γενικότερη συλλογική τους παρουσία στο διεθνές σύστημα.

Οι χώρες-μέλη έχουν αναλάβει επίσης την υποχρέωση να συνεργάζονται για να διατηρήσουν τις τεχνολογικές και βιομηχανικές συνθήκες που είναι αναγκαίες για την ασφάλειά τους. Επίσης, στους διεθνείς οργανισμούς και διασκέψεις, οι χώρες-μέλη καταβάλλουν προσπάθεια ώστε να λαμβάνουν «κοινές θέσεις», ενώ εντείνουν τη συνεργασία μεταξύ των διπλωματικών τους εκπροσωπήσεων στις τρίτες χώρες.

Δ. Οι προτεραιότητες και «προκλήσεις» για την ΕΠΣ¹²

Μέχρι σήμερα, η ανάπτυξη της ΕΠΣ υπήρξε εξαιρετικά σημαντική ως προς την «έκταση» και την ποσοτική αριθμητική ενασχόληση με τις διεθνείς εξελίξεις, αλλά αναμφίβολα δεν πέτυχε ούτε να διαμορφώσει τη διακεκριμένη «ευρωπαϊκή ταυτότητα» στο διε-

θνές σύστημα, ούτε να αντιδράσει έγκαιρα στις διεθνείς κρίσεις και να παρέμβει αποτελεσματικά στις διεθνείς συγκρούσεις. Η ΕΠΣ υπήρξε κυρίως «ανταποδοτική» (reactive). Οι Δώδεκα αντιδρούν κυρίως σε εξωτερικά «γεγονότα» και «πιέσεις», χωρίς οποιαδήποτε ουσιαστική δυνατότητα να προλάβουν ή να κατευθύνουν τα «γεγονότα». Οι «εκροές» της ΕΠΣ υπήρξαν κυρίως «διακηρυκτικές» (declaration politics), και μάλιστα χωρίς την ικανότητα να καταστήσουν σεβαστές τις «διακηρύξεις» από το σύνολο των χωρών. Η διεύρυνση της Κοινότητας σε δώδεκα μέλη, με διαφορετικές ιδεολογικές και πολιτικές εμπειρίες και επιλογές, αναπόφευκτα δυσχεραίνει την επίτευξη της αναγκαίας ομοφωνίας, ακόμη και για τη διατύπωση «κοινών θέσεων ή διακηρύξεων».

Ωστόσο η Ευρωπαϊκή Κοινότητα βρίσκεται αντιμέτωπη σήμερα με τις αιχμηρότερες «προκλήσεις» στους τομείς εξωτερικής πολιτικής, άμυνας και σχέσεων με τις υπερδυνάμεις (ΗΠΑ, ΕΣΣΔ). Οι «απαντήσεις» στις «προκλήσεις» αυτές θα προσδιορίσουν αναπόφευκτα, σε σημαντικό βαθμό, το κατά πόσο η Κοινότητα θα μπορέσει να αναπτύξει συνεκτική «εξωτερική πολι-

κή», που θα συμβάλει στην κατάκτηση μιας αυτόνομης θέσης στο διεθνές σύστημα, αλλά και στην εσωτερική πολιτική συνοχή της. Η νέα ΕΠΣ, όπως διατυπώνεται στην Ενιαία Ευρωπαϊκή Πρόταση, βρισκείται συνεπώς κάτω από άμεση «πίεση» πριν ακόμη ανακαλύψει τη μορφολογία της.

Το θέμα της άμυνας της Ευρώπης κατέχει την «κομβική θέση» στις τρέχουσες εξελίξεις και «προκλήσεις»¹³. Βέβαια, η προβληματική, γύρω από το αν η Κοινότητα θα έπρεπε να παραμείνει «πολιτική» (civilian) δύναμη ή να αναπτύξει «στρατιωτικές λειτουργίες», ανατρέχει χρονικά στην ίδια τη δημιουργία της Κοινότητας. Από το 1975 όμως, και μετά τη δημοσίευση της «Έκθεσης Tindemans»¹⁴, έγινε αποδεκτό ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει αποτελεσματικά χωρίς την ανάπτυξη της «αμυντικής διάστασης», ως «συμπλήρωμα» και όργανο της ευρωπαϊκής εξωτερικής πολιτικής. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, σε επανειλημμένα ψηφίσματά του, επισήμανε επίσης την αναγκαιότητα ανάπτυξης της «αμυντικής διάστασης» της Ευρώπης.

Το πρόβλημα άρχισε να αντιμετωπίζεται από πλευράς χωρών-μελών το 1984, όταν μετά από γαλλική πρωτοβουλία αποφασίστηκε η αναβίωση της Δυτικοευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ), ως θεσμού για τη διατύπωση της «ευρωπαϊκής αμυντικής διάστασης» στα πλαίσια του NATO («European Pillar») ¹⁵. Η «καταρχήν όμως συμφωνία» των δύο υπερδυνάμεων για την κατάργηση των πυραύλων μέσου βελγικού (INF) στην Ευρώπη φαίνεται να λειτουργεί ως το καταλυτικό γεγονός στον προβληματισμό για την ευρωπαϊκή άμυνα. Οι περισσότερες κεντροευρωπαϊκές χώρες, παρά τη ρητορική υποστήριξη της συμφωνίας, διατηρούν έντονες επιφυλάξεις ή και ανοιχτή αντίθεση στη συμφωνία ¹⁶. Οι επιφυλάξεις αυτές συνδέονται με τα ακόλουθα συνοπτικά σημεία:

α. Την υπεροχή στις συμβατικές δυνάμεις που υπάρχει στην Βαρσοβική Ευρώπη υπέρ του Συμφώνου της Βαρσοβίας, και η οποία, πιστεύεται, «εκθέτει» επικίνδυνα την Ευρώπη σε «πιέσεις», αν όχι σε άμεση απειλή, από πλευράς Σοβιετικής Ένωσης.

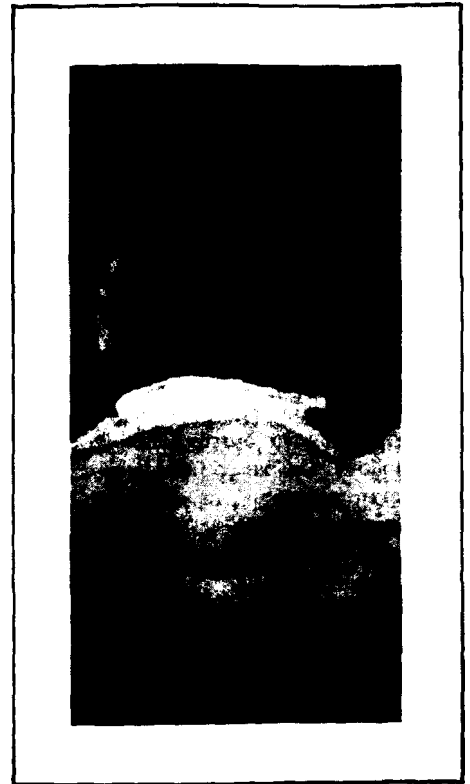
β. Στην εκτίμηση ότι η συμφωνία για την κατάργηση των πυραύλων μέσου βελγικού αποτελεί το πρώτο βήμα στη διαδικασία αποδέσμευσης (decoupling) των ΗΠΑ από την άμυνα της Ευρώπης. Πιστεύεται ειδικότερα ότι οι ΗΠΑ, για λόγους τόσο πολιτικούς όσο και οικονομικούς, θα αποσύρουν σύντομα μέρος από τις συμβατικές δυνάμεις τους (326.000 άνδρες) που σταθμεύουν στην Ευρώπη, ενώ μάλλον θα αρνηθούν, σε περίπτωση σύγκρουσης, να καλύψουν την Ευρώπη με τα στρατηγικά πυρηνικά τους όπλα ¹⁷.

γ. Την αντίθεση για την αποπυρηνικο-

ποίηση (denuclearization) της αμυντικής διάρθρωσης της Ευρώπης. Η αντίθεση δεν εκδηλώνεται μόνο από τη Γαλλία και τη Βρετανία, χώρες που διαθέτουν αυτόνομες πυρηνικές αποτρεπτικές δυνάμεις, αλλά και από άλλες χώρες (π.χ. Ολλανδία). Είναι αξιοσημείωτο ότι η Ευρώπη των κυβερνήσεων εκδηλώνει τελευταία «ενθουσιώδη αγάπη» για την πυρηνική βόμβα. Η «αγάπη» αυτή φαίνεται να οφείλεται στην εκτίμηση ότι η «πυρηνική βόμβα» είναι λιγότερο δαπανηρή ως «μέσο» άμυνας, καθώς και στο γεγονός ότι η ύπαρξη της «βόμβας» και η ενδεχόμενη χρήση της σε περίπτωση σύγκρουσης θα οδηγήσει αναπόφευκτα τις ΗΠΑ να χρησιμοποιήσουν τα πυρηνικά τους όπλα για την υπεράσπιση της Ευρώπης ¹⁸.

δ. Την υποψία ότι η χαλάρωση της αμυντικής κάλυψης της Ευρώπης από πλευράς ΗΠΑ ίσως οδηγήσει τη Δυτ. Γερμανία στην αναζήτηση κάποιας μορφής «συμβίωσης» (accommodation) με τη Σοβιετική Ένωση, «συμβίωση» που μπορεί να φθάσει μέχρι και την ουδετερότητα, παρά τις εγγενείς δυσκολίες που παρουσιάζει μια τέτοια εξέλιξη. Η πρόσφατη επίσκεψη του ηγέτη της Ανατ. Γερμανίας Ε. Χόνεκερ στη Βόννη και η έκδηλη μείωση του ενδιαφέροντος της Δυτ. Γερμανίας για την προώθηση της ευρωπαϊκής ενοποίησης έχουν αναβιώσει παλαιότερες συζητήσεις των δύο Γερμανιών με «εξισοροπητικό αντάλλαγμα» την ουδετερότητα. Η προοπτική αυτή, βέβαια, «πανικοβάλλει» τις κεντροευρωπαϊκές χώρες και ιδιαίτερα τη Γαλλία ¹⁹.

Οι παραπάνω επιφυλάξεις, προβληματισμοί και εκτιμήσεις έχουν ενισχύσει την πεποίθηση για την αναγκαιότητα του βαθμιαίου «εξευρωπαϊσμού» της ευρωπαϊκής άμυνας και επαναπροσδιορισμό των σχέσεων της Ευρώπης (Ε.Κ.) με τις ΗΠΑ (ατλαντική σχέση) αλλά και με την Ανατολική Ευρώπη. Ο «επαναπροσδιορισμός» αυτός κρίνεται αναγκαίος όχι μόνο για λόγους πολιτικοαμυντικούς αλλά και οικονομικούς-εμπορικούς. Οι μόνιμες σχεδόν συγκρούσεις μεταξύ Ε.Κ. και ΗΠΑ στον εμπορικό και οικονομικό τομέα, που ουσιαστικά πηγάζουν από τη διάθεση των ΗΠΑ να διατηρήσουν ηγεμονική θέση στο διεθνές οικονομικό σύστημα παρά τη μεταβολή των «θεμελιακών οικονομικών δεδομένων»²⁰, υπογραμμίζουν την ανάγκη επανατοποθέτησης και επαναπροσδιορισμού της ατλαντικής σχέσης. Το πρότυπο της σχέσης, που πήγαζε από το Σχέδιο Μάρσαλ και οικοδομήθηκε πάνω σε θεσμούς όπως το NATO, έχει αναμφίβολα ξεπεραστεί ²¹. Από την άλλη μεριά, οι μεταρρυθμίσεις Γκορμπατσόφ στη Σοβιετική Ένωση και η «διάχυσή» τους στον ευρύτερο ανατολικοευρωπαϊκό χώρο δημιουργούν μια εντελώς νέα πραγματικότητα και δυναμική, στην οποία η Ε.Κ. θα

πρέπει «να απαντήσει» με την ανάπτυξη συνεκτικής Ostpolitik – που θα καλύπτει τόσο τον οικονομικό όσο και τον πολιτικό χώρο.

Αντιμέτωπη με τις «προκλήσεις» αυτές – η «απάντηση» στις οποίες ισοδυναμεί ουσιαστικά με επαναπροσδιορισμό της θέσης της Ευρώπης στο διεθνές σύστημα – η ΕΠΣ επέδειξε πλήρη σχεδόν αδυναμία να ανταποκριθεί, τουλάχιστον μέχρι στιγμής. Αντίθετα, όλες οι πρωτοβουλίες, κυρίως στο θέμα της άμυνας, αναπτύσσονται είτε στα πλαίσια της ΔΕΕ είτε με τη συνεργασία μόνον ορισμένων χωρών-μελών της Κοινότητας, γεγονός εξαιρετικά επικίνδυνο τόσο για την πολιτική συνοχή της Κοινότητας, όσο και για το «περιεχόμενο» των νέων αμυντικών σχέσεων που ενδεχομένως θα διαμορφωθούν.

Η ΔΕΕ, στην οποία ως γνωστόν συμμετέχουν επτά χώρες-μέλη της Κοινότητας (Βρετανία, Γαλλία, Γερμανία, Βέλγιο, Ολλανδία, Λουξεμβούργο), έχει προχωρήσει ήδη στη διατύπωση μιας «φόρμουλας ευρωπαϊκής ασφάλειας», μετά από σχετική πρωτοβουλία του Γάλλου πρωθυπουργού Ζ. Σιράκ. Η ΔΕΕ αποτέλεσε επίσης το «πλαίσιο» των συζητήσεων για το ρόλο της Ευρώπης στην κρίση του Περσικού Κόλπου – μια «κρίση» στην οποία ο ρόλος των Δώδεκα, όπως εκφράζεται μέσα από την ΕΠΣ, υπήρξε σχεδόν μηδαμινός. Παρόλα, στα πλαίσια της ΔΕΕ αναπτύσσονται πρωτοβουλίες για την άμυνα της Μεσογείου²³, χωρίς ωστόσο τη συμμετοχή σημαντικών χωρών, όπως η Ισπανία, η Ελλάδα κ.ά. (Ση-

μειώνουμε ότι οι τελευταίες δύο χώρες, καθώς και η Πορτογαλία και η Τουρκία, έχουν εκδηλώσει επίσημα ενδιαφέρον για συμμετοχή τους στη ΔΕΕ, αλλά η προοπτική ένταξής τους δεν διαφαίνεται άμεση ή ρεαλιστική, ιδιαίτερα όσον αφορά την Ελλάδα και την Τουρκία.)²⁴

Ωστόσο, η περισσότερη άμεση αντίδραση στην «καταρχήν συμφωνία» των υπερδυνάμεων προήλθε από τη Γαλλία. Η τελευταία, σε μια εντυπωσιακή αντιστροφή του ντεγκωλικού αμυντικού δόγματος, «πρόσφερε» στρατιωτική κάλυψη στη Δυτ. Γερμανία, και ταυτόχρονα ανάγγειλε την πρόθεσή της να μη χρησιμοποιήσει από το έδαφός της τις πυρηνικές κεφαλές (οι οποίες λόγω της περιορισμένης εμπέλειας τους θα εκτονωθούν στη Δ. Γερμανία, μεταβάλλοντας τη χώρα αυτή σε θέατρο πυρηνικού πολέμου). Στο πλαίσιο αυτό, αποφασίστηκε η σύσταση «κοινής ταξιαρχίας» καθώς και η σύσταση «κοινού Αμυντικού Συμβουλίου», στο οποίο, σύμφωνα με δήλωση του προέδρου Μιτερράν θα μπορέσουν να συμμετάσχουν αργότερα η Ιταλία, η Ισπανία, καθώς και οι χώρες Benelux. Η Ισπανία, η οποία δεν συμμετέχει στη στρατιωτική διάρθρωση του ΝΑΤΟ, έχει αναπτύξει τελευταία έντονες προσπάθειες για να συμμετάσχει σ' όλες τις διαδικασίες για την «αμυντική ενοποίηση» στον ευρωπαϊκό χώρο, και φαίνεται ότι τόσο η Γαλλία όσο και η Γερμανία υποστηρίζουν την ισπανική συμμετοχή στις διαδικασίες αυτές²⁵. Παράλληλα, Παρίσι και Λονδίνο έχουν συγκλίνει τελευταία σε σημαντικό βαθμό τις απόψεις τους στον αμυντικό τομέα, συμπεριλαμβανομένου και του ρόλου των αποτρεπτικών πυρηνικών δυνάμεων, παρά τις έντονες παραδοσιακές διαφορές. Έτσι, δεν αποκλείεται η δημιουργία κάποιας θεσμικής τριγωνικής σχέσης συνεργασίας ανάμεσα σε Γαλλία, Δυτ. Γερμανία, Βρετανία, που αργότερα μπορεί να επεκταθεί σ' άλλες χώρες (Ιταλία, Ισπανία). Ένας από τους κύριους στόχους της γαλλικής πολιτικής φαίνεται να είναι η εξασφάλιση κάποιας ηγεμονικού ρόλου για τη Γαλλία στη διαμόρφωση των ευρωπαϊκών αμυντικών σχέσεων, αλλά και η «παγίωση της θέσης» της Δυτ. Γερμανίας στο αμυντικό ευρωπαϊκό πλαίσιο. (Στην επιδίωξη αυτή

θα πρέπει να αποδοθεί και η συμφωνία για την ανάθεση της Γεν. Γραμματείας του ΝΑΤΟ στον Δυτικογερμανό υπουργό Άμυνας Μ. Βέρνερ, μετά την εκπονή της θητείας του λόρδου Κάρινγκτον.)

Οι ΗΠΑ αντιτάχθηκαν συστηματικά, ως γνωστόν, σε οποιαδήποτε πρωτοβουλία για την ανάπτυξη αυτόνομης αμυντικής πολιτικής με θεσμική δράση στον ευρωπαϊκό χώρο, εμμένοντας στη διατήρηση του παραδοσιακού πλαισίου της ατλαντικής σχέσης, σύμφωνα με το οποίο «η Ουάσινγκτον αποφασίζει εάν οι σύμμαχοι "πληροφορούνται" για τις αποφάσεις». Φαίνεται, ωστόσο, ότι τελευταία, και μετά τις αντιδράσεις για τη συμφωνία INF, επανεξετάζουν την πολιτική τους προς την κατεύθυνση «της ανοχής κάποιας μορφής ευρωπαϊκής αμυντικής έκφρασης», αλλά αποκλειστικά στα πλαίσια της ΔΕΕ. Ο πρώην υπουργός Εξωτερικών Χένρι Κίσινγκερ πρότεινε πρόσφατα τον Λευκό Οίκο να αποδεχτεί την ανάπτυξη της ευρωπαϊκής αμυντικής ταυτότητας²¹.

Η επικινδυνότητα των παραπάνω διαδικασιών και πρωτοβουλιών για τη συνοχή της Κοινότητας είναι αρκετά προφανής²⁷. Όπως προφανής θα πρέπει να είναι και ο κίνδυνος, οι διαδικασίες για την «αμυντική έκφραση» της Ευρώπης να οδηγήσουν τελικά σε σχέσεις και διαρθρώσεις έντονα συντηρητικού χαρακτήρα, που θα αναπαράγουν, και ενδεχομένως θα θεσμοποιούν, ξεπερασμένες πολιτικές έννοιες και αντι-

λήψεις. Η ανάπτυξη της «ευρωπαϊκής έννοιας της ασφάλειας» (European concept of security) θα πρέπει να οριοθετεί την έννοια της «απειλής», λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη τις ανακατατάξεις στο χώρο της Ανατολικής Ευρώπης αλλά και στοχεύοντας στο βαθμιαίο, αν και μακροπρόθεσμο, ξεπέραςμα της διαίρεσης σε Δυτική και Ανατολική Ευρώπη, καθώς και της συγκρουσιακής αντιπαράθεσης.

Οι παραπάνω κίνδυνοι μπορούν να ελαχιστοποιηθούν (αν όχι να εξουδετερωθούν) με την πλήρη ενεργοποίηση της ΕΠΣ. Παρά τους «περιορισμούς» που ήδη επισημάναμε, οι ρυθμίσεις της ΕΕΠ για την ΕΠΣ παρέχουν τη δυναμική για την ανάληψη των σχετικών πρωτοβουλιών και την εκκίνηση διαδικασιών,

με τη συμμετοχή όλων των χωρών-μελών²⁸, για τη διαμόρφωση της «αμυντικής ταυτότητας» της Ευρώπης και τον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων με τις υπερδυνάμεις. Δεδομένου ότι κυβερνήσεις χωρών, όπως η Βρετανία, η Γαλλία, η Δυτ. Γερμανία, θα αντιταχθούν έντονα σε μια προσπάθεια διεύρυνσης των διαδικασιών στον αμυντικό χώρο με ενεργοποίηση της ΕΠΣ (η αρνητική εμπειρία της αδυναμίας για επίτευξη ομοφωνίας σε λιγότερο σημαντικά θέματα διαμορφώνει, μεταξύ άλλων, αυτή την αντίθεση), η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο θα πρέπει να αναλάβουν ευρύτερο και σημαντικότερο ρόλο προς την κατεύθυνση αυτή. Ο Πρόεδρος της Επιτροπής Ζ. Ντελόρ πρότεινε, όπως αναφέραμε, πρόσφατα τη σύγκληση Ειδικού Ευρωπαϊκού Συμβουλίου για να ασχληθεί αποκλειστικά με τα θέματα της ασφάλειας. Επίσης πρότεινε την ανάπτυξη συνεκτικής Οστρωλιτικ σε κοινοτικό επίπεδο²⁹, για μια «δημοουργική ευρωπαϊκή απάντηση» στις ανακατατάξεις που πραγματοποιούνται στον ανατολικοευρωπαϊκό χώρο, αλλά και στις σχέσεις των δύο Γερμανιών. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο υιοθέτησε επίσης πρόσφατα ψήφισμα για τις πολιτικές διαστάσεις μιας «ευρωπαϊκής στρατηγικής για την ασφάλεια»³⁰, στο οποίο επεσήμανε ότι είναι απαραίτητο, προκειμένου η ευρωπαϊκή πολιτική για την ασφάλεια να μπορέσει να λάβει συγκεκριμένο περιεχόμενο, να παρακαμφθεί η διάκρι-

ση μεταξύ τεχνικοστρατιωτικών πτυχών (αρμοδιότητας ΔΕΕ) και συνολικού πολιτικού πλαισίου, το οποίο οριοθετείται από την Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία. Για να οδηγήσουν, ωστόσο, σε πρακτικά αποτελέσματα οι πρωτοβουλίες Επιτροπής και Κοινοβουλίου, θα πρέπει να αναπτυχθούν με μεγαλύτερη εμμονή και πειστικότητα, και να υλοποιηθούν από τις μικρότερες χώρες-μέλη που αποκλείστηκαν από τα ε-ξωκοινοτικά πλαίσια και διαδικασίες.

Τέλος, είναι χαρακτηριστικό ότι η συζήτηση για το μέλλον της ευρωπαϊκής άμυνας κυριαρχείται μονοσήμαντα από τις συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις. Η ευρωπαϊκή αριστερά εμφανίζεται ανήμπορη να αρθρώσει συνεκτικό πολιτικό λόγο για το καθοριστικό αυτό θέμα της ευρωπαϊκής προοπτικής, πέρα από γενικόλογες και αφοριστικές τοποθετήσεις για τον αποπλισμό και την ύφεση³¹.

Για την Ελλάδα, είναι απόλυτα σαφές ότι η ΕΠΣ αντιπροσωπεύει το επιθυμητό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα πρέπει να αναπτυχθούν όλες οι πρωτοβουλίες και διαδικασίες για τη διαμόρφωση της «αμυντικής ταυτότητας», αλλά και για τη διάπλαση της «ευρωπαϊκής εξωτερικής πολιτικής». Ευτυχώς, μετά από μια σχετικά μεγάλη περίοδο αμφιταλαντεύσεων και αντιφάσεων, η ελληνική πολιτική έχει ήδη αποκρουστωθεί υπέρ του να υλοποιήσει την ανάπτυξη κοινής αμυντικής πολιτικής σε ευρωπαϊκό, κοινοτικό επίπεδο, αλλά και υπέρ της ενδυνάμωσης της ΕΠΣ³². Υπάρχει όμως η ανάγκη η υποστήριξη αυτή να μεταφραστεί σε εξειδικευμένες θέσεις, που θα επιτρέπουν την «προσαρμογή» της ελληνικής πολιτικής και του στρατιωτικού της δόγματος στα νέα ευρωπαϊκά δεδομένα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για την Ενιαία Πράξη γενικά, βλέπε: Π.Κ. Ιωακεμίδης, «Πού βαδίζει η ΕΟΚ μετά την αναθεώρηση της Συνθήκης της Ρώμης και τη διεύρυνση», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 16 Ιανουαρίου 1986· Γ.Κ. Παπαστάμος - Γ.Χ.Ο. Τζανετάτος, «Η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, πρώτη ερμηνευτική προσέγγιση», *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου* (1, 1986)· H.J. Glaesner, «L' Acte Unique Européen», *Revue du Marché Commun*, αρ. 298, Ιούνιος 1986· J. Nemrod, *Le Mal Européen*, Rivage / les Echos, Paris 1987· P. Pescatore, «The Single European Act», *Europe Documents*, 27 Μαρτίου 1986· Jean De Ruyt, *L' Acte Unique Européen*, Etudes Européennes, Collection dirigée par l' Institut des Etudes Européennes, Bruxelles 1987· J. Lodge, «The Single European Act: Towards a New Euro-Dynamism», *Journal of Common Market Studies*, τόμ. XXIV, αρ. 3, Μάρτιος 1986.
2. P.C. Ioakimidis, «New Policies and the Reinforcement of Economic and Social Cohe-

sion», Ανακοίνωση που παρουσιάστηκε σε συνέδριο της TEPSA, 20-22 Νοεμβρίου 1986, Βρυξέλλες.

3. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, *Σχέδιο Συνθήκης για την Ύδρευση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Φεβρουάριος 1984. Για τις επικρίσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στην Ενιαία Πράξη, βλέπε ψήφισμα που εγκρίθηκε στην ολομέλεια της 11ης Δεκεμβρίου 1986, στο έγγραφο του Συμβουλίου 11279/86, ASSRE 422.
4. Για την ΕΠΣ γενικά, βλέπε: Π. Κ. Ιωακεμίδης, «Ο μηχανισμός πολιτικής συνεργασίας της Κοινότητας και οι προοπτικές ανάπτυξης κοινής εξωτερικής πολιτικής», *Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, τόμ. 1, αρ. 1, 1980· Philippe de Schoutheete, *La Coopération Politique Européenne*, δεύτερη έκδοση, Bruxelles 1986· S. Nuttal, «European Cooperation and the Single European Act», *Yearbook of European Law*, 1986.
5. Οι προτάσεις αυτές υποβλήθηκαν στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Μιλάνου (Ιούνιος 1985). Βλέπε σχετικά: E. Regebsberger - W. Wessels, «The Belgian Presidency and its management of European Political Cooperation (EPC): On the way to Implement Art. 30 of the Single European Act (SEA)», Ανακοίνωση που παρουσιάστηκε στο συνέδριο της TEPSA.
6. S. Bulmer - W. Wessels, *The European Council*, Macmillan, London 1987.
7. Colm O' Nuallain (ed.), *The Presidency of the European Council of Ministers*, Macmillan, London 1985.
8. Για ορισμένα σχόλια για τις σχέσεις ΕΠΣ και Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, βλέπε: Ν. Φραγκάκης, «Η Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και η Ελληνική Προεδρία», *Νομικό Βήμα*, τόμ. 32, τεύχ. 6, Ιούνιος 1984.
9. Βλέπε και Regebsberger - Wessels, *op.cit.*
10. Η Ιρλανδία αναγκάστηκε τελικά να διεξαγάγει δημοψήφισμα για την αναθεώρηση του Συντάγματός της, προκειμένου να επικυρώσει την Πράξη. Το πρόβλημα προκλήθηκε από τη διατύπωση για την «ασφάλεια».
11. Η αλλαγή της ελληνικής πολιτικής στο θέμα αυτό οφείλεται σ' ένα σύνολο λόγων, αλλά οπωσδήποτε η προσωπική ανασύστασης της ΔΕΕ και η «μεταφορά» σ' αυτή για συζήτηση όλων των θεμάτων ασφάλειας έπαιξε σημαντικό ρόλο.
12. G. Bonvicini, «The Major Challenges of Political Cooperation», Ανακοίνωση που παρουσιάστηκε στο συνέδριο της TEPSA.
13. J. Dean, «Military Security in Europe», *Foreign Affairs*, τόμ. 66, αρ. 1, φθινόπωρο 1987· Π.Κ. Ιωακεμίδης, «Αλλάζει η αμυντική στρατηγική της Ευρώπης», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 8 Οκτωβρίου 1987. Γενικά, βλέπε: S.R. Sloan, *NATO's Future: Towards a New Transatlantic Bargain*, Macmillan, London 1986· J.H. Wylie, *European Security in the Nuclear Age*, Blackwell, Oxford 1986.
14. «Commission, European Union», Report by Mr Leo Tindemans to the European Council, *Bulletin of the European Communities*, Supplement 1/1976.
15. P. Tsakaloyannis (ed.), *The Reactivation of the Western European Union: The Effects on the EC and its Institutions*, European Institute

of Public Administration, Maastricht 1985.

16. Μεταξύ άλλων βλέπε: «L' Europe Sans Defense?», *L' Express*, 2 Οκτωβρίου 1987· *The Economist*, 26 Σεπτεμβρίου 1987· «After the Arms Deal», *Newsweek*, 28 Σεπτεμβρίου 1987.
17. Η αποχώρηση των ΗΠΑ από την Ευρώπη θεωρείται από ορισμένους μελετητές ως αναπόφευκτη συνέπεια των εσωτερικών ανακατατάξεων στις ΗΠΑ. R. Dahrendorf - Th. C. Sorensen, *A Widening Atlantic: Domestic Change and Foreign Policy*, Council of Foreign Relations, New York 1986.
18. *Financial Times*, 18-22 Σεπτεμβρίου 1987, και δηλώσεις του Γεν. Γραμματέα του ΝΑΤΟ, *Financial Times*, 6 Οκτωβρίου 1987.
19. Σειρά δημοσιευμάτων σε *Financial Times*, *Le Monde*, *Agence Europe*. Επίσης: «The German Question», *Time*, 7 Σεπτεμβρίου 1987· «Το γερμανικό πρόβλημα ανησυχεί έντονα την ΕΟΚ», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 17 Σεπτεμβρίου 1987.
20. Για το θέμα αυτό, βλέπε: L. Tsoukalis (ed.), *Europe, America and the World Economy*, Blackwell for the College of Europe, Oxford 1986· Π. Κ. Ιωακεμίδης, «Ο εμπορικός πόλεμος μεταξύ Ευρώπης - ΗΠΑ», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 20 Αυγούστου 1987.
21. A. Pardalis, «European Political Cooperation and the United States», *Journal of Common Market Studies*, τόμ. XXV, αρ. 4, Ιούνιος 1987.
22. *Financial Times*, 26 Οκτωβρίου 1987.
23. *Financial Times*, 8 Ιουλίου 1987.
24. Assembly of Western European Union: *The European Pillar of the Atlantic Alliance* (document 1089).
25. *Agence Europe*, 22 Οκτωβρίου 1987.
26. Βλέπε άρθρο στο *Newsweek*, 12 Οκτωβρίου 1987.
27. E. Gazzo, «Did You Say European Political Cooperation?», *Agence Europe*, 7 Οκτωβρίου 1987.
28. Αυτονόητο είναι ότι θα πρέπει να ανευρεθεί μια «φόρμουλα συμβίωσης» για την Ιρλανδία, αν και ο Ιρλανδός υπουργός Εξωτερικών B. Lennihan ανέφερε σε επίσηκή του στην Αθήνα ότι η χώρα του θα ήταν πρόθυμη να επανεξετάσει τη θέση της, σε περίπτωση που η ΕΠΣ αντιμετώπιζε σοβαρά την προοπτική ανάπτυξης αμυντικής πολιτικής.
29. Η ανάπτυξη κοινοτικής Οστπολιτικής εμφανίζεται τώρα ως ρεαλιστική προοπτική, μετά την πρόοδο στις διαπραγματεύσεις για την εξομάλυνση των οικονομικών σχέσεων ΕΟΚ-ΚΟΜΕΚΟΝ. Γενικά για το θέμα, βλέπε: Σ. Βαλντέν, *Οι οικονομικές σχέσεις Ανατολής-Δύσης και η κρίση της ύφεσης*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986· W. V. Wallace - R. A. Clarke, *Comecon Trade and the West*, Francis Pinter, London 1986.
30. Βλέπε κείμενο ψηφίσματος και σχετική έκθεση από τον C.A. Galluzzi στο έγγραφο A2-110/87.
31. Π. Κ. Ιωακεμίδης, «Ευρωπαϊκή άμυνα: Η πρόκληση που πρέπει να απαντήσει η αριστερά», *Αυγή*, 10 Μαΐου 1987.
32. Για την ελληνική πολιτική, βλέπε κείμενο ομιλίας του αναπληρωτή υπουργού Εξωτερικών Θ. Πάγκαλου στο Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων των Βρυξελλών, 14 Μαΐου 1987.